

Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century

Adem Bölükbaşı¹

Yazar: Nurullah Ardiç

Yayınevi: Routledge, 2012, s. 390.

Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi’nde uygulanan laiklik politikalarının, gelenekselci ve modernist İslâmcı görüşlerin izlerini Osmanlı modernleşme tarihinde sürebiliriz. Ancak bugün olduğu gibi tarihî gelişimi içerisinde de sekülerleşmenin geleneksel-modern karşıtlığı gibi basit bir çatışmaya indirgenmediği modeller modernleşme/sekülerleşme literatüründe fazlasıyla yer tutmaktadır. İşte Ardiç’in kitabı “çatışmacı paradigma” diye adlandırdığı ve bugün güncel politikada “medeniyetler çatışması” tezinden “İslâmofobyaya”ya kadar pek çok kavrama zemin hazırlayan bu alışılmış tezin yanlışlığını ortaya koymak üzere tasarlanmıştır. Buna karşın yazar “intibak paradigması” olarak adlandırdığı başlık altındaki yaklaşımların Ülgener’den Davutoğlu’na kadar çok geniş bir yelpazedeki birçok sosyal bilimci tarafından kullanılarak Osmanlı modernleşmesinin kendine has özelliklerine vurgu yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca son yirmi yıllık dönemde eleştirel teori ve post-yapısalcı teori çerçevesinde ortaya konan çalışmaların da Ortadoğu modernleşmesi çalışmalarını daha ileriye taşıdığını belirten yazar kendi eserini de Ortadoğu çalışmalarında yaşanan bu paradigma dönüşümlerine katkı sağlayan çabaların bir devamı olarak sunmaktadır.

Ardiç’in 2009 yılında UCLA’da savunduğu doktora tezinin kitaplaştırılmış hali olan bu eser, Ortadoğu Çalışmaları serisinin bir parçası olarak basılmıştır. Eser hem bir tarih hem de bir din sosyolojisi çalışması olarak ilgilendiği konuyu değerlendirme yöntemi itibariyle mevcut bakış açılarını sarsıcı bir çalışma olarak ortaya çıkmaktadır. Zira yazar çalışmasında sekülerleşme gibi evrensel bir süreci “Hilafet” gibi kendine özgü tarihî ve toplumsal koşullara sahip bir örnek olay çerçevesinde incelediği için bir taraftan makro düzeyde tarihsel mukayeseli analiz yöntemini kullanmış, bir taraftan da siyasî aktör ve entelektüellerin Hilafet etrafındaki görüşlerini ve icraatlarını söylem analizine tâbî tutmuştur.

¹ Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, adembolukbasi@gmail.com.

Sonuç olarak dönemin bütün aktörlerinin eylemlerini meşrulaştırma aracı olarak İslâm temelli söylemsel strateji ve tekniklere başvurduğunu dolayısıyla ortaya çıkan sekülerleşme sürecinin hem İslâmî söylemler tarafından şekillendirilen ve hem de onları şekillendiren bir yapıya sahip olduğu sonucuna varmıştır.

Eser başlıca yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm genel olarak sekülerleşme paradigmasının bir özetini sunan ve özelde ise Ortadoğu modernleşmesi bağlamında sekülerleşmeyi konumlandırmayı amaçlayan teorik ve metodolojik çerçeveyi ortaya koymaktadır. İkinci ve üçüncü bölümler sırasıyla Osmanlı modernleşmesinin ve Hilafet meselesinin tarihî arka planını ve bu alanda üretilen söylemsel stratejileri ortaya koymaktadır. Takip eden üç bölüm ise eserin ana gövdesini oluşturmaktadır. Bu bağlamda tarihî olarak 1908-1924 tarihleri arasındaki dönemi üç evreye ayırarak irdeleyen eser, ilk olarak beşinci bölümde “Hilafetin merkezi”nde 1908-1916 tarihleri arasında gerçekleşen sekülerleşme sürecini incelemektedir. Beşinci bölümde yazar bu sefer mekânsal olarak “Hilafetin çevresi” diye adlandırdığı coğrafyalarda 1916-1920 tarihleri arasında gerçekleşen sömürgeleşme sürecini ve buna karşı yaşanan entelektüel direnişi değerlendirmektedir. Altıncı bölümde ise tekrar Hilafetin merkezine dönerek 1919-1924 tarihleri arasında yapılan seküler reformları ve bunlar yapılırken İslâmî söylemlerin nasıl bir meşrulaştırma yöntemi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Yazar yedinci ve son bölümde ise yapılan çalışmayı ve ortaya konan tezleri toparlayarak ve İslâmî gelenekle seküler modernite arasındaki ilişkinin bir çatışma değil intibak ilişkisi olduğunu bir kez daha vurgulayarak çalışmayı sonlandırmaktadır. Ayrıca yazar çalışmasının mekânsal ve tarihî sınırlılıklarını da belirterek, bu alanda İslâm dünyasının diğer coğrafyalarını ve çeşitli zaman dilimlerini de kapsayacak şekilde yapılacak çalışmaların hem farklı dönem ve coğrafyalara özgü özellikleri ve hem de resmin bütününe görmemiz açısından büyük katkı sağlayacağını ifade etmiştir.

İlk bölümde yazar öncelikle Batılı literatürdeki sekülerleşme yaklaşımlarını ele alarak modernleşmeyle birlikte onunla çatışma içinde olan dinin tamamen ortadan kalkacağı varsayımında bulunan en uç klasik paradigmadan başlayıp, özellikle dinin toplum hayatında farklı formlar altında dönüşerek hayatietini devam ettirdiğine dair yaklaşımlara dikkat çekmektedir (s. 11-14). Yazar bu bağlamda Ortadoğu modernleşmesinde de sekülerleşmenin kendine özgü biçimlerde gerçekleştiği yönündeki literatüre vurgu yaparak bu alanda klasik sekülerleşme anlayışına yakın olan çatışma paradigmasının yerine intibak paradigmasını önerir. Bu intibakın nasıl gerçekleştiğini anlamak için de çalışma konusu olan Hilafet müessesesi etrafında yaşanan intibakı hangi yöntemlerle ele alacağını ortaya koyar. Buna göre tarihsel-mukayeseli analiz bağlamında ilk

olarak Hilafeti algılayış biçimlerine göre dönemin aktörlerini gelenekselciler, modernist İslamcılar ve seküleristler olarak üçe ayırır. Ardından söylem analizi çerçevesinde o dönem için meşrulaştırıcı bir güç olan İslâmî söylemleri ortak bir meta-söylemsel strateji olarak seçen bu üç grubun kullandığı farklı ve ortak söylemsel teknik ve taktikleri üzerine odaklanacağını ifade eder (s. 35-36).

İkinci bölümde yazar Osmanlı modernleşmesinin genel bir panoramasını sunar. Bu kapsamda 18. asrın sonlarından 20. yüzyıla uzanan süreçte özellikle modern devletin oluşumu evresinde anayasal metinleri irdeleyerek bu süreçler sonunda kamusal alanda İslâmî söylemin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda medyanın, devlet elitlerinin ve entellektüellerin rolüne de değinen yazar özellikle çağın ruhunu özetleyen ilginç bir örnek olay olan Gökalp'in *İctimaî Usul-ü Fıkıh* adlı projesine odaklanmaktadır. Aslında bunun İslâm ve modernite arasındaki uzlaşmanın arandığı erken bir örnek olduğunu ve içerisinde açık bir şekilde olmasa da dini sadece toplumsal düzenin bir aracı olarak gören Durkehim'ci görüşü taşıdığını ifade etmektedir. Sonuç olarak bu dönemin İslâm'ın modernleşme projesi içerisinde meşrulaştırıcı bir vasıta haline gelişiyile nitelendirilebileceği sonucuna varılır.

Üçüncü bölüm aslında bu genel iddianın Hilafet müessesesi özelinde nasıl somutlaştırıldığını izah etmektedir. Bu bölümde Hilafetin merkezinde ve çevresinde bulunan grupların (Geleneksel İslamcılar, Modernist İslâmîcılar, Seküleristler) üç tanesi ortak olan yirmi söylem stratejisini kullanarak İslâmî söylemleri nasıl bir meşrulaştırma aracına dönüştürdüklerini inceler. Yazar özellikle bugün de aşına olduğumuz ve sıkça rastlanan bu üç strateji üzerine odaklanmaktadır. Bunlardan birisi Kur'an ve Sünnetin, ayet ve hadislerin kendi bağamlarından koparılıp kullanılması yöntemiyle siyâsî araç haline getirilmesidir. İkinci strateji üç gruptan her birinin Hilafeti algılayışlarına göre İslâm tarihinin farklı evrelerini öne çıkarmalarıdır. Gelenekselciler Hilafeti dinî-dünyevî otorite kaynağı, seküleristler sadece dinî (hatta ruhânî) otorite kaynağı, modernistler ise dünyevî otorite kaynağı olarak gördükleri için İslâm tarihine yaptıkları atıflar da buna göre çeşitlilik göstermektedir. Üçüncü strateji ise sosyal bilimlerde genellikle rastlanan metodolojik bir sorun olan teoriyle çelişen ampirik bulguların görmezden gelinmesi yöntemidir. Buna göre kendi yaklaşımlarını güçsüzleştirebilecek ayet ve hadislerin her üç grup tarafından da görmezden gelindiği belirtilmektedir.

Dördüncü bölüm 1908-1916 döneminde Hilafet'in merkezinde daha çok geleneksel İslâmîcılarla modernist İslâmîcılar arasında yaşanan entelektüel ve politik mücadeleye odaklanır. Burada bir tarafta geleneksel ulema ve saray,

diğer tarafta ise İttihat ve Terakki Cemiyeti, modernist ulema ve seküler bürokrasi vardır. Burada 1919-1924 evresinde modernistlerle seküleristler arasında görülecek olan mücadelenin ilk tohumlarının atıldığını belirten yazar, Şeyhülislâmlık makamının öneminin azaltılmasının bu mücadelenin politik boyutunu ortaya koyduğunu belirtmektedir. Öte yanda ise İTC ve modernist ulemanın ittifakı söylemsel stratejiler ekseninde Hilafetin dünyevî bir otorite olarak tanımlanması, Halife'nin otoritesi için halk desteğinin bir meşruiyet kaynağı olduğu fikri, Halifenin dünyevî otoritesinin sınırlarının vurgulanması ve Hilafetin millileştirilmesi gibi temel tezlere geçerlilik kazandırmıştır (s. 185). Yazar bu noktada aslında İslâm'da olmayan dinî-dünyevî otorite ayrımının baştan kabul edilmesinin geleneksel İslâmcı ulema için bir içerden sekülerleşme olduğunu tespit etmektedir.

Beşinci bölüm yazarın Hilafetin çevresi olarak tanımladığı ve Hindistan, Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'nı da kapsayan geniş Ortadoğu'da 1914-1920 döneminde sömürgeleşme ekseninde ne gibi gelişmeler yaşandığına odaklanmaktadır. Bu kapsamda merkezde gelenekselcilerle çatışma içinde olan modernist grubun İngiliz ve Fransız kaynaklı alternatif Hilafet projeleri ve Arap milliyetçiliğinin Osmanlı merkezli Hilafet'in meşru olmadığı yönündeki söylemleri karşısında gelenekselci ulemayla ittifak halinde olduğuna dikkat çekilmektedir. Yine burada da Hilafet'in varlığını meşrulaştırmak ve alternatif Hilafet projelerinin iddialarını dayanaksız bırakmak için İslâmî söylemsel stratejilerin ortak araçlar olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu bölüm merkezdeki gelenekselci ve modernist İslâmcılarla Hintli ve Arap gelenekselcileri ve modernistleri arasındaki düşünce farklılıklarını ortaya koyması açısından çarpıcı mukayese imkânları sunmaktadır. Yazar, politik ve entelektüel olarak Hilafetin çevresindeki bu mücadelenin merkezdeki siyasetçi ve entellektüellere Hilafet'in önemini fark etme imkânı sağladığını ifade etmektedir.

Son bölüm Hilafet konusunda son perdenin oynandığı 1919-1924 döneminde modernist İslâmcılarla seküleristler arasındaki keskin entelektüel ve politik mücadeleyi irdelemektedir. Halifeliğin merkezi sıfatıyla Hilafet ve Saltanatı kurtarmak adına yürütülen ve müslüman dünyadan büyük destek gören Millî Mücadele'nin ardından yapılması planlanan seküler reformlar da İslâmî meşrulaştırma araçlarına sahip olmak durumundaydı. Sekülerist reformların gerçekleştirilmesinin en önemli iki ayağı olan Saltanatın ve Hilafetin kaldırılması hedefleri Seyyid Bey gibi modernistlerin, yazarın ifadesiyle, yoğun teolojik mühendislik faaliyetleri ve yine politik lider olarak Mustafa Kemâl'in söylemleri çerçevesinde hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda ilk aşamada

Saltanat'ın kaldırılması hususunda Hilafet'in varlığı karşısında Saltanat yönetiminin gayr-i İslâmî olduğu söylemi vurgulanarak aslında Hilafet yalnızca "ruhânî" bir düzeye indirgenmiştir. İkinci aşamada ise İslâm'da Hristiyanlıktaki gibi bir ruhânî liderliğin olmadığı ve dolayısıyla Hilafet'in bu haliyle gayr-i İslâmî olduğu söylemi oluşturularak, daha önce bizzat seküleristler tarafından oluşturulan durum yine onlar tarafından eleştirilmiştir. Sonuç olarak, yazarın ifadesiyle yine söylemsel stratejiler vasıtasıyla yapılan mücadelenin bu aşamasında da tam olarak sekülerist hedefler için İslâm fihkına dayalı bir mücadele yürütülmüştür.

Çalışma gerek incelediği konunun tarihî ve sosyolojik açıdan daha önce monografik olarak bu kapsamda ve derinlikte ele alınmamış olması ve gerekse getirdiği özgün kavramsallaştırmalar açısından literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. *Teolojik mühendislik, çatışma ve intibak paradigmaları* gibi kavramlar buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca mekânsal olarak Hilafetin merkezi ve çevresi şeklinde farklı noktalardan bakılarak eşzamanlı mukayeselerin geliştirilmiş olması da önemli bir karşılaştırmalı analiz imkânı sunmaktadır. Eser klasik sekülerleşme paradigmasının Batılı din sosyolojileri bağlamında uğradığı eleştiriler ve geldiği yeni noktaya paralel olarak Ortadoğu modernleşmeleri bağlamında da sekülerleşme paradigmasını yeniden gözden geçirerek dönüşüme uğratmış olması açısından da önemli bir görevi yerine getirmiştir. Ancak yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi mevcut eser daha çok konunun siyâsî boyutuna odaklanmıştır. Dolayısıyla meseleyi diğer (kültürel, hukukî vb.) boyutlarıyla ele alacak incelemeler için de bu çalışma bir başlangıç noktası teşkil edebilir.

